

عملکرد فرهنگی یاران ایرانی امام هادی علیه السلام در علم الحدیث با تکیه بر کتب اربعه شیعه

اصغر منتظرالقائم^۱
محمدعلی چلونگر^۲
فرشته بوسعیدی^۳

چکیده

یکی از مظاهر فرهنگی عصر ائمه علیهم السلام، توجه به نگارش آثاری در باب حدیث بوده است. علاوه بر ائمه علیهم السلام، یاران آنها نیز در نقاط مختلف جهان اسلام به این جنبه فرهنگی توجه داشته‌اند. در این میان، اصحاب ایرانی امام هادی علیه السلام نیز جهت نشر معارف اهل بیت علیهم السلام در این علم، علاوه بر اینکه دست به تألیف اثر زده‌اند، روایات بسیاری را که بیشتر بعد فقهی داشته و مورد استفاده مردم قرار می‌گرفته است، نقل کرده‌اند. بسیاری از این روایات را می‌توان در کتب روایی، به‌ویژه کتب اربعه شیعه مشاهده کرد. در این پژوهش، با روش توصیفی - آماری برآنیم تا با تکیه بر کتب اربعه شیعه (الکافی کلینی، التهذیب و الاستبصار طوسی و من لا یحضره الفقیه شیخ صدوق) به عنوان کتاب‌های مهم روایی شیعه که نقش بسزایی در انتقال روایت ائمه علیهم السلام ایفا کرده‌اند، به عملکرد فرهنگی یاران ایرانی امام هادی علیه السلام در علم الحدیث پرداخته شود.

واژگان کلیدی

یاران ایرانی ائمه علیهم السلام، امام هادی علیه السلام، علم الحدیث، روایت، کتب اربعه.

۱. استاد گروه تاریخ دانشگاه اصفهان: Montazer5337@yahoo.com

۲. استاد گروه تاریخ دانشگاه اصفهان: m.chelongar@yahoo.com

۳. دانشجوی دکترای تاریخ تشیع دانشگاه اصفهان: fboosaidi@yahoo.com

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۶/۷/۲

تاریخ دریافت: ۱۳۹۶/۴/۱۲

مقدمه

از دوران خلافت مأمون، فعالیت‌های علمی در جهان اسلام آغاز شد و ترجمه‌های کتب علمی گسترش یافت. در همین زمان بود که دانشمندان مسلمان، خود به پژوهش‌های بنیادین و مستقلی در باب علوم مختلف پرداختند و علم حدیث و روایت نیز از این امر مستثنا نبود. این علم در نظر مسلمانان از اشرف علوم و اهم آنها بوده و مورد توجه قرار می‌گرفته است؛ زیرا بعد از قرآن، مهم‌ترین وسیله اطلاع از احکام دین، احادیث مروی از پیامبر ﷺ است. بعد از رحلت پیامبر ﷺ، حدیث، همدوش قرآن، ملاک عمل مردم گردید. شیعه به پیروی از اهل بیت ﷺ، کتابت حدیث را از ابتدا، یعنی اواخر قرن اول هجری، شروع کرد و در زمان امام باقر ﷺ و امام صادق ﷺ، نقل روایت و حدیث رونق قابل ملاحظه‌ای یافت. در این دوران که تا حدودی برای شیعه آزادی عمل وجود داشته است، نقل و ضبط حدیث در مقیاس وسیعی گسترش می‌یابد. در دوره بعد، یعنی اواخر قرن سوم و اوایل قرن چهارم، تألیف جوامع الحدیث رایج شد. کتب حدیثی که امروز در میان شیعه و سنی موجود است، همان جوامع است^۱ و در این دوره است که ایرانیان نبوغ خود و هم اخلاص و صمیمیت خویش را به اسلام در این زمینه نشان دادند و در نقش اصحاب ائمه ﷺ توانستند در این زمینه آثار ماندگاری را به وجود آورند. دوران امام هادی ﷺ نیز از این امر مستثنا نبود؛ اصحاب^۲ ایرانی^۳ امام هادی ﷺ در دورانی که خفقان‌آورترین دوران برای امامان شیعه بود، در تنگنای شدیدی قرار داشتند. این دانشمندان ایرانی با برقراری ارتباط با امام ﷺ، فرهنگ و معارف اسلامی را اخذ کرده و در ترویج علم و تمدن اسلامی سعی بلیغ داشتند. بیشتر این معارف، در حوزه حدیث بوده است. اینان توانستند در این علوم دست به نگارش آثار ارزنده‌ای بزنند و به نقل روایت در این باب بپردازند و در طول چندین قرن، در شکوفایی فرهنگ اسلامی مثمر ثمر واقع شوند.

در این پژوهش، برای جلوگیری از اطاله مطلب سعی شده است که بیشتر به نقش روایی این

۱. رک: مطهری، خدمات متقابل ایران و اسلام، ۴۷۱؛ صفا، تاریخ ادبیات ایران، ص ۷۲-۷۳، ج ۱؛ حسینیان مقدم،

تاریخ تشیع، ص ۳۶۷، ج ۲.

۲. جمع «صاحب» در لغت به معنای یار، معاشر، همراه، همنشین، مالک و امثال آن آمده است. منظور از اصحاب در این نوشتار، آن دسته از افرادی هستند که در ارتباط مستقیم با اهل بیت ﷺ بودند و از نزدیک با ایشان حشر و نشر داشته و مدت قابل توجهی همراه آنان بوده‌اند.

۳. منظور، هم کسانی است که در ایران متولد شده‌اند و هم کسانی که به ایران مهاجرت کرده و ایرانی شده‌اند؛ مانند خاندان اشعری.

افراد اشاره شود و از توضیح مفصل در باب زندگی نامه آنها خوداری شود و این جنبه از زندگی آنها به پژوهش های بعدی موکول گردیده است.

اصحاب ایرانی امام هادی علیه السلام

یکی از مهم ترین اقدامات فرهنگی امام هادی علیه السلام در جهت حفظ مبانی تشیع، تربیت شاگردان و یارانی برجسته و موثق بود که علوم و دانشهای خود را توسط آنان در جامعه منتشر می کردند. در رجال طوسی نام ۱۹۰ نفر از اصحاب امام هادی علیه السلام آمده است که ۶۵ نفر از آنان ایرانی بوده اند^۱ ولی با مراجعه به کتب رجالی دیگر در مجموع تعداد اصحاب ایرانی آن حضرت بالغ بر ۸۰ نفر می باشند که این رقم تعداد اصحاب امام نسبت به دوره قبل اندک است و می توان گفت شرایط اجتماعی و سیاسی زمان ائمه یکسان نبوده است، مثلاً در زمان امام باقر علیه السلام و امام صادق علیه السلام شرایط اجتماعی مساعد بود و به همین جهت می بینیم که تعداد شاگردان و راویان حضرت صادق علیه السلام بالغ بر چهار هزار نفر می شد، ولی از دوره امام جواد تا امام عسکری - علیهما السلام - به دلیل فشارهای سیاسی و کنترل شدید فعالیت آنان از طرف دربار خلافت، شعاع فعالیت آنان بسیار محدود بود و از این نظر تعداد راویان و پرورش یافتگان مکتب آنان نسبت به زمان حضرت صادق علیه السلام کاهش بسیار چشمگیری را نشان می دهد. بنابراین اگر می خوانیم که تعداد راویان و اصحاب حضرت هادی علیه السلام قریب ۱۹۰ نفر بوده اند نباید تعجب کنیم، زیرا آن حضرت شدیداً تحت مراقبت و کنترل سیاسی بود، در عین حال باید توجه داشت که در میان همین تعداد محدود اصحاب و راویان آن حضرت، چهره های درخشان و شخصیت های برجسته ی ایرانی مانند: علی بن مهزیار، حسین بن سعید اهوازی، احمد بن محمد بن خالد برقی و احمد بن محمد بن عیسی اشعری قمی بودند که هر کدام در صحنه علمی و فقهی وزنه خاصی به شمار می رفتند و برخی دارای تألیفات متعدد بودند و توانستند با نقل روایت و تالیف آثار حدیثی که بیشتر در برگزیده مسائل فقهی و کلامی بود نقش مهمی در انتقال افکار ائمه و پایداری تشیع ایفا کنند که در زیر عملکرد فرهنگی این اصحاب ایرانی امام هادی علیه السلام در علم حدیث و روایت با تکیه بر کتب اربعه شیعه مورد بررسی قرار میگیرد.

^۱ طوسی، رجال، ص ۳۹۸.

۱. ابراهیم بن شیبیه کاشانی، اصفهانی (قرن سوم هجری)

ابراهیم بن شیبیه، مولی بنی اسد و اصل اش از کاشان بوده است. وی از جمله اصحاب امام هادی علیه السلام بود.^۱ وی از جمله محدثانی است،^۲ که احمد بن محمد بن نصر البزنطی و موسی بن جعفر بن وهب از وی روایت کرده‌اند.^۳ در کتاب الکافی یک روایت در باب نماز در حرمین، در کتاب التهذیب دو روایت یکی در باب فضل مساجد و دیگری در باب حج به طور مستقیم از امام جواد علیه السلام و در کتاب الاستبصار نیز یک روایت در باب نماز در حرمین توسط ابراهیم بن شیبیه نقل شده است. از آنجایی که روایات نقل شده در کتاب الاستبصار تا حدودی همان روایات نقل شده در الکافی می‌باشد این روایات به صورت تکراری در هر دو کتاب می‌باشد. در کتاب من لا یحضره الفقیه روایتی از ابراهیم بن شیبیه نقل نشده است. به طور کلی در کتب اربعه شیعه چهار روایت از وی نقل شده است که یکی از آنها به صورت تکراری در کتاب الکافی و الاستبصار می‌باشد.

۲. ابراهیم بن عبده نیشابوری (؟-۲۱۷ق)

شیخ طوسی، ابراهیم را از اصحاب امام هادی و امام حسن عسکری علیهما السلام معرفی کرده است.^۴ ابراهیم از محدثان و راویان شیعه بوده است. اما کتابی در باب حدیث از وی گزارش نشده است. در کتب اربعه شیعه تنها در کتاب الکافی از وی یک روایت در باب حجت نقل شده است.^۵

۳. ابراهیم بن محمد بن فارس نیشابوری (حدود ۲۰۱ - حدود ۲۸۰ق)

وی از یاران امام هادی و امام حسن عسکری علیهما السلام بوده است.^۶ شیخ طوسی در کتاب الاستبصار یک روایت از وی در باب غسل نقل کرده است.^۷ در کتب دیگر اربعه روایتی از وی نقل نقل نشده است.

۱. همان.

۲. خوئی، معجم الرجال الحدیث، ج ۱، ص ۲۳۶.

۳. طوسی، رجال، ص ۳۹۸.

۴. همان، ص ۴۱۰ و ۴۲۸.

۵. کلینی، الکافی، ص ۱۲۳، ج ۲.

۶. طوسی، رجال، ص ۳۹۹.

۷. طوسی، الاستبصار، ص ۵۱، ج ۱.

۴. ابراهیم بن مهزیار اهوازی (۱۹۵-۲۶۵ق)

ابواسحاق اهوازی، از جمله اصحاب امام هادی علیه السلام و از جمله سفرای امام مهدی علیه السلام و از شخصیت‌های معروف و مشهور در حدیث بوده است.^۱ ابراهیم از اعظم محدثین طایفه امامیه، و از ثقات و معتمدین روات ایشان است. وی در زمینه حدیث کتاب البشارات را به نگارش در آورده است.^۲ بیشتر روایاتی که ابراهیم بن مهزیار نقل کرده است از برادرش علی بن مهزیار می‌باشد. کتاب البشارات ابراهیم توسط حسین بن عبیدالله از احمد بن ادریس از محمد بن عبد الجار خیر داده شده است.^۳ وی یکی از مهم‌ترین راویان حدیث بوده است که می‌توان بسیاری از روایت او را در کتب روایی مشاهده کرد. تعداد روایت نقل شده از وی توسط کلینی در الکافی دوازده روایت، در الاستبصار شش روایت، در التهذیب بیست و دو روایت و در من لا یحضره الفقیه سه روایت می‌باشد. در مجموع در کتب اربعه چهل و سه روایت از وی نقل شده است. بیشتر این روایات بعد فقهی داشته و احکامی چون نماز، روزه، حج، زکات و خمس را در بر می‌گیرد. این روایات با واسطه و به توسط برادرش علی بن مهزیار بوده است.

۵. ابراهیم بن هاشم قمی (۱۸۹- حدود ۲۶۰ق)

ابواسحاق قمی،^۴ از یاران و راویان امام رضا، امام جواد و امام هادی علیهم السلام بوده است.^۵ ظاهراً ابراهیم در عصر امام کاظم علیه السلام و در هنگام وفات امام در سال ۱۸۳ یا ۱۸۶ یا ۱۸۹ متولد شده است. اما خبری دال بر زیارت وی با امام کاظم علیه السلام یافت نشده است.^۶ وی از جمله محدثان بزرگی می‌باشد که در باب حدیث فعالیت‌های چشمگیری انجام داده است. وی در باب حدیث، کتاب نوادر و کتاب قضایای امیرالمؤمنین علیه السلام (عجائب احکام امیرالمؤمنین علیه السلام) را به نگارش در آورده است.^۷ کتاب قضایای امیرالمؤمنین علیه السلام ابراهیم بن هاشم توسط محمد بن علی بن ابراهیم بن هاشم از پدرش علی و از پدر علی، ابراهیم بن هاشم روایت شده است. و گویند

۱. همان، رجال، ص ۳۹۹.

۲. نجاشی، رجال، ص ۱۵؛ ابطی، تهذیب المقال، ص ۵۲۵، ج ۱.

۳. نجاشی، رجال، ص ۱۵.

۴. همان، ص ۱۶.

۵. طوسی، فهرست، ص ۳۹۹؛ نجاشی، رجال، ص ۱۵.

۶. ابطی، تهذیب المقال، ص ۲۵۵، ج ۱.

۷. نجاشی، رجال، ص ۱۶.

نسخه‌ای از آن نزد سید محسن امین عاملی در شام، و نسخه‌ای از آن به خط أبوالنجیب عبدالرحمان بن محمد بن عبدالکریم کوفی در ۵۲۸ هـ موجود بوده است که سید محسن در کتابش «معادن الجواهر» از آن تحت عنوان «عجائب احکام امیرالمؤمنین» تعبیر می‌کند.^۱ نسخه‌ای از این کتاب توسط محسن امین جمع آوری شده و در سال ۱۳۶۶ ق در دمشق به چاپ رسیده است.^۲ مرحوم ثقه الاسلام کلینی در کتاب الکافی از ابراهیم تعداد بیست و سه حدیث نقل می‌کند و از طریق فرزندش علی بن ابراهیم در «کتاب الکافی» روایات او را آورده است. او از ابوهدییه از انس و هم چنین از اصحاب امام جعفر صادق علیه السلام روایت کرده است. و شیخ طوسی در التهذیب صدو شانزده روایت از وی نقل کرده است. هم چنین در کتاب الاستبصار بیست و پنج روایت و در کتاب من لایحضره الفقیه سیزده روایت از وی نقل شده است. از ابراهیم صدو هفتاد و هفت روایت در کتب اربعه نقل شده است. ابراهیم بن هاشم با پخش احادیث مشایخ کوفه در مرکز علمی قم و میان علمای شیعه آن دیار مبدأ تحولی مهم در فقه و حدیث و تفسیر و رجال شیعه شد.

۶. ابوطاهر بن حمزه بن یسع اشعری قمی (قرن سوم هجری)

وی از یاران امام هادی علیه السلام می‌باشد.^۳ او برادر احمد، از راویان امام رضا علیه السلام و ابوطاهر خود از راویان امام هادی علیه السلام است که دارای نسخه‌ای از آن حضرت می‌باشد.^۴ در کتب اربعه تنها در کتاب التهذیب یک روایت در باب صدقه از وی نقل شده است و در دیگر کتب اربعه روایتی از وی نقل نشده است.

۷. احمد بن حمزه قمی (؟ - نیمه دوم سده سوم)

وی از یاران و راویان امام هادی علیه السلام^۵ و از جمله محدثان قمی بوده است که در این باب کتاب «النوادر» را به نگارش در آورده است.^۶ شیخ طوسی در کتاب الاستبصار چهار روایت در باب

^۱. طهرانی، الذریعه، ص ۱۵۲، ج ۱۷.

^۲. جلالی حسینی، فهرس التراث، ص ۲۰۹، ج ۱.

^۳. طوسی، رجال، ص ۴۲۶.

^۴. نجاشی، رجال، ص ۴۶۰.

^۵. طوسی، رجال، ص ۴۰۹.

^۶. نجاشی، رجال، ص ۹۰.

زکات، ذبایح و ارث، و در کتاب التهذیب پانزده روایت در باب احکام فقهی چون صدقه، صید و ذبایح و زکات، و کلینی در کتاب الکافی چهار روایت در باب نوادر، زکات و تقیه، و شیخ صدوق در کتاب من لا یحضره الفقیه سه روایت در باب وقف، صدقه و نوادر از احمد بن حمزه نقل کرده‌اند. در مجموع در کتب اربعه بیست و سه روایت از وی نقل شده است.

۸. احمد بن اسحاق بن عبدالله بن اشعری قمی (؟ - حدود ۲۶۰ تا ۲۶۳ ق)

مکنی به ابوعلی قمی، از یاران و راویان امام هادی علیه السلام می‌باشد.^۱ او نماینده مردم قم نزد ائمه بود و مسائل مهم را از آنها فرا گرفته است.^۲ وی از جمله اصحابی بوده که در شهر قم به فرمان امام حسن عسکری علیه السلام مسجدی به نام مسجد امام عسکری علیه السلام را بنا کرد.^۳ در باب حدیث نیز کتابی توسط وی به نگارش در آمده است و آن کتاب مسائل الرجال لابی الحسن الثالث علیه السلام می‌باشد. (پرسش هایی از امام درباره حال راویان)^۴ از این کتاب اثری برجای نمانده است. تعداد روایات نقل شده توسط وی در کتاب الکافی چهل روایت در الاستبصار پنج روایت، در التهذیب پانزده روایت و در کتاب من لا یحضره الفقیه دو روایت می‌باشد. به طور کلی، در کتب اربعه شیعه شصت و دو روایت از وی نقل شده است که این روایت بیشتر ابعاد فقهی را در بر دارند.

۹. احمد بن ابی عبدالله محمد بن خالد برقی قمی (۲۰۰ - ۲۷۴ یا ۲۸۰ ق)

شیخ طوسی وی را از جمله یاران امام هادی علیه السلام معرفی کرده است.^۵ احمد برقی از جمله محدثان و راویان مشهور حدیث بوده است که در این باب آثاری به نگارش در آورده است که از آن جمله است: کتاب محاسن، کتاب التحریف، کتاب علل الحدیث، کتاب معانی الحدیث و التحریف، کتاب فضل القرآن (این کتاب شامل علم قرآن، تفسیر، و حدیث می‌باشد) و کتاب الروایة.^۶ تنها کتاب باقی مانده از وی کتاب محاسن می‌باشد که تعداد روایات محاسن موجود

۱. طوسی، فهرست، ص ۲۵؛ نجاشی، رجال، ص ۹۱.

۲. علامه حلی، خلاصه الاقوال، ص ۶۳.

۳. قزوینی، الامام عسکری علیه السلام من المهد إلى اللحد، ص ۶۰.

۴. نجاشی، رجال، ص ۹۱.

۵. طوسی، رجال، ص ۳۹۸.

۶. نجاشی، رجال، ص ۷۷-۷۶.

مشمول بر قریب ۲۷۰۰ روایت است که احادیث تکراری آن بسیار اندک است. کتاب محاسن برقی بیش از صد باب از ابواب فقه و احکام و آداب و علل شرایع و توحید و سایر مطالب اصول و فروع را نیز در بر دارد.

محدث اُرموی برای تسهیل در استفاده، کتاب را به دو جزء تقسیم کرده و جزء اول را مشتمل بر پنج کتاب، (الاشکال و القرائن، ثواب الاعمال، عقاب الاعمال، کتاب الصفوه و النور و الرحمه، کتاب مصابیح ظلم) و جزء دوم را مشتمل بر شش کتاب (العلل، السفر، المأكل، الماء، المنافع، المرافق) قرار داده است.^۱ شیخ صدوق در تألیف کتب خود مانند علل الشرایع و معانی الاخبار و توحید و ثواب الاعمال و خصال و غیره از کتاب محاسن احمد برقی استفاده و اخذ نموده است.^۲ روایات بسیاری از کتاب محاسن در باب مسائل فقهی توسط شیخ حر عاملی در کتاب وسائل الشیعه نقل شده است. تعداد روایات نقل شده توسط احمد برقی در کتاب الکافی هشتصد و سی و هفت روایت، در التهذیب دویست و شصت و یک روایت، در الاستبصار پنجاه روایت و در کتاب من لا یحضره الفقیه شش روایت می‌باشد. احمد برقی در کتب اربعه با عناوینی چون احمد بن محمد بن خالد برقی، احمد بن ابی عبدالله، احمد بن محمد برقی معرفی شده است که با احتساب این اسامی روایات نقل شده توسط وی در کتب اربعه به هزار و صد و پنجاه و پنج روایت بالغ می‌گردد. بیشتر روایات نقل شده توسط احمد با واسطه و از پدرش محمد و جدش خالد می‌باشد. این روایات بیشتر در باب مسائل فقهی مانند: دیات، اطعمه و الاشربه، النکاح، الحج، الطلاق، الصلاه و... می‌باشد.

۱۰. احمد بن محمد بن عیسی اشعری قمی (دهه اول قرن دوم - ۲۷۴ یا ۲۸۰ ق)

وی از جمله اصحاب امام هادی علیه السلام و از جمله رؤسای محدثان قم بوده است که در این باب کتاب النوادر را به نگارش در آورده است.^۳ کتاب نوادر ابوجعفر اشعری از مدارک معتمد صدوق در نگارش من لا یحضره الفقیه بوده است.^۴ کتاب النوادر شامل ۳۷ باب می‌باشد و روایات کتاب، عمدتاً فقهی و پیرامون صوم، نذر، کفارات، نکاح، مناسک، حدود، دیات و مکاسب است. این کتاب شامل ۴۵۶ حدیث و ۲۸ آیه قرآنی می‌باشد. تعداد روایات نقل شده توسط

^۱. برقی، المحاسن، ص ۲۹۸.

^۲. شیخ صدوق، من لا یحضره الفقیه، ص ۱۷، ج ۱.

^۳. نجاشی، رجال، ص ۸۱-۸۲.

^۴. شیخ صدوق، من لا یحضره الفقیه، ص ۱۵، ج ۱.

احمدبن محمدبن عیسی در کتاب الکافی هشتصد و چهارده روایت، در کتاب الاستبصار دویست و هشتاد و سه روایت، در کتاب التهذیب پانصد و نود و پنج روایت و در کتاب من لا یحضره الفقیه هفت روایت می‌باشد. وی در سند روایات متعددی از کتب اربعه و غیر آنها آمده که عدد آن به ۵۸۳۲ مورد می‌رسد که ۱۶۹۹ مورد آن مختص کتب اربعه می‌باشد و این حاکی از کثرت احادیث منقول توسط اوست .

۱۱. احمدبن اسحاق رازی (قرن سوم هجری)

وی از یاران امام هادی و امام حسن عسکری علیهما السلام و نیز از وکلای امام مهدی علیه السلام بوده است.^۱ علمای رجال احمدبن اسحاق را از ثقات اهل حدیث می‌دانند که روایاتی از امام هادی و امام حسن عسکری علیه السلام نقل کرده است.^۲ در میان کتب اربعه شیعه تنها در کتاب الکافی یک روایت در باب معیشت از وی نقل شده است، و در دیگر کتب اربعه روایتی از وی نقل نشده است.

۱۲. احمدبن داود قمی (احتمالاً نیمه دوم قرن سوم - بعد از ۳۳۳ ق)

ابوالحسن قمی، فقه و از یاران امام هادی علیه السلام بوده است.^۳ وی کثیرالحدیث، و دارای کتاب «نوادر» می‌باشد.^۴ شیخ طوسی گفته است که کتاب «نوادر» احمد فواید فراوان داشت و موضوع کلی روایت‌های او شامل بخشهای: اخلاق و آداب اسلامی، فقه، عقاید و تفسیر است. در میان کتب اربعه تنها در کتاب التهذیب نه روایت از وی نقل شده است که هشت تای آن در باب زیارات قبور ائمه و یک روایت آن در باب نماز می‌باشد. در دیگر کتب اربعه روایتی از وی نقل نشده است.

۱۳. احمدبن محمدبن سیار قمی یا اصفهانی یا بصری (۲۰۰ یا قبل از آن - احتمالاً ۲۸۰ ق)

شیخ طوسی او را از یاران امام هادی و امام حسن عسکری علیه السلام معرفی می‌کند. و سیاری نسبی است که از جدش محمدبن سیار به او رسیده است.^۵ کشتی او را اصفهانی یا بصری معرفی می‌کند. و نصرین صباح گوید: که احمدبن ابو عبدالله سیاری از فرزندان سیار، و از بزرگان طاهرین

۱. طوسی، رجال، ص ۳۹۸؛ قزوینی، الامام عسکری علیه السلام من المهدی الی اللحد، ص ۵۹.

۲. عطاردی، مسند امام هادی علیه السلام، ص ۳۲۰.

۳. علامه حلی، خلاصه الاقوال، ص ۶۵.

۴. نجاشی، رجال، ص ۹۵.

۵. طوسی، رجال، ص ۴۱۱.

در زمان امام حسن عسکری علیه السلام بود.^۱ وی از محدثان شیعی بوده است که در باب حدیث کتابی به نام «الحدیث» را به نگارش در آورده است.^۲ در کتب اربعه شیعه روایاتی از وی نقل شده است، شیخ طوسی در الاستبصار یک روایت در باب احکام مسافر و در کتاب التهذیب دو روایت در باب نماز و شیخ کلینی در الکافی چهار روایت از وی نقل کرده‌اند. در مجموع هفت روایت از وی در کتب الکافی، التهذیب و الاستبصار موجود می‌باشد.

۱۴. بشر بن بشار نیشابوری (قرن سوم هجری)

از یاران و راویان امام هادی علیه السلام بوده است که در باب امامت از آن حضرت روایت کرده است.^۳ شیخ کلینی نیز در الکافی یک روایت در باب توحید از وی نقل کرده است. در دیگر کتب اربعه روایتی از وی نقل نشده است

۱۵. حسن بن خرزاد قمی (نیمه اول سده سوم - ؟)

وی از اصحاب امام هادی علیه السلام و مردی کثیر الحدیث بوده است و در باب حدیث کتابی به نام «اسماء رسول الله صلی الله علیه و آله» را به نگارش در آورده است.^۴ کتاب او توسط نجاشی با چهار واسطه روایت شده است. (المفید، ابن قولویه، محمد بن الوارث، حسن بن علی قمی).^۵ شیخ طوسی در الاستبصار یک روایت در باب غسل میت از وی نقل کرده است. در دیگر کتب اربعه روایتی از وی نقل نشده است.

۱۶. حسین بن اشکیب خراسانی (مروزی، سمرقندی، قمی) (اواسط سده سوم - ؟)

حسین بن اشکیب مروزی ساکن سمرقند و کش و از عالمان متکلم شیعی، از اصحاب امام هادی و امام حسن عسکری علیهما السلام بوده است.^۶ حسین بن اشکیب از جمله محدثان شیعی

۱. همو، رجال الکنتی، ص ۸۶۵، ج ۲.

۲. همو، فهرست، ص ۴۴.

۳. همو، رجال، ص ۳۹۸.

۴. همان، ص ۴۱۳.

۵. نجاشی، رجال، ص ۴۴.

۶. طهرانی، الذریعه، ص ۶۷، ج ۲.

۷. طوسی، رجال، ص ۴۲۹.

می‌باشد که کتابی به نام «الحدیث» را در این باب به نگارش در آورده است.^۱ عیاشی و بسیاری دیگر از او روایت کرده و به حدیث او به عنوان اینکه مردی ثقه است اعتماد کرده‌اند.^۲ از کتاب وی اثری بر جای نمانده است. حدر کتب اربعه تنها در کتاب الکافی یک روایت در باب تولد حضرت مهدی علیه السلام نقل شده است. در دیگر کتب اربعه روایتی از وی نقل نشده است.

۱۷. حسین بن سعید بن حماد اهوازی (؟ - زنده تا ۲۵۴ ق)

از جمله اصحاب امام هادی علیه السلام می‌باشد.^۳ حسین بن سعید از جمله محدثانی معرفی شده است که در این باب کتاب «الزهد» و «کتاب المؤمن» را به نگارش در آورده است.^۴ «کتاب الزهد» حسین بن سعید شامل ۲۹۰ حدیث و کتاب «المؤمن» او مشتمل بر ۲۰۰ حدیث می‌باشد. این دو کتاب ترجمه شده اند و در اختیار پژوهشگران قرار گرفته‌اند. موضوع کتاب الزهد طرح نکات اخلاقی و تربیتی است. در کتاب المؤمن نیز بیشتر به سختی‌هایی که در این دنیا برای مومن به وجود می‌آید اشاره دارد و نیز جوانب رفتارهای مثبت نسبت به برادر مومن را مطرح کرده است.

کتاب حسین بن سعید از جمله مستندات شیخ صدوق در کتاب من لا یحضره الفقیه می‌باشد.^۵ تعداد زیادی از روایات وی را می‌توان در کتب اربعه شیعه مشاهده کرد. در کتاب الکافی پانصد و پنجاه روایت، در کتاب الاستبصار نهصد و هفتاد و هفت روایت، در کتاب التهذیب هزار و هفتصد و شصت و یک روایت و در کتاب من لا یحضره الفقیه نوزده روایت از حسین بن سعید نقل شده است. به جرأت می‌توان گفت که حدود ۵۰ درصد از روایات کتاب التهذیب شیخ طوسی در واقع روایات حسین بن سعید می‌باشد. در مجموع ۳۳۰۷ روایت از وی در کتب اربعه شیعه موجود می‌باشد.

۱. طهرانی، مصنفات شیعه، ص ۳۹۵، ج ۶.

۲. نجاشی، رجال، ص ۴۴.

۳. علامه حلی، خلاصه الاقوال، ص ۱۱۴.

۴. شوشتری، مجالس المؤمنین، ص ۴۲۳، ج ۱.

۵. شیخ صدوق، من لا یحضره الفقیه، ص ۱۵، ج ۱.

۱۸. حمدان بن اسحاق خراسانی (قرن سوم هجری)

وی از راویان و یاران امام هادی علیه السلام می‌باشد.^۱ وی در باب حدیث کتابی به نام «النوادر» را به نگارش در آورده است.^۲ در کتب اربعه شیعه به جزء کتاب الکافی روایتی از وی نقل نشده است که در این کتاب نیز سه روایت از وی نقل شده است که دو روایت آن در باب زیارت قبور ائمه و یک روایت در باب العقیقه می‌باشد.

۱۹. حمدان بن سلیمان نیشابوری (۱۸۰-۲۶۰ ق)

أبوسعید نیشابوری، ثقه^۳ از یاران امام هادی و امام حسن عسکری علیهما السلام در کتب اربعه شیعه نیز از وی نقل روایت شده است، که در کتاب الکافی دو روایت در باب اشربه و در کتاب التهذیب سه روایت که دو روایت آن در باب زیارات و یک روایت آن در باب افطار ماه رمضان می‌باشد. در کتاب من لا یحضره الفقیه و کتاب الاستبصار روایتی از وی نقل نشده است.

۲۰. داوود بن ابی زید زنگان نیشابوری (قرن سوم هجری)

کنیه او ابا سلیمان، اهل نیشابور، ثقه، صادق اللهجه و اهل دین بود.^۵ داوود بن ابی زید از اصحاب امام هادی و امام عسکری علیهما السلام می‌باشد که در محله نجارین در خیابان طرخان در دار سختهویه در نیشابور اقامت داشته است.^۶ وی از راویان امام هادی علیه السلام بوده است و از آن حضرت در باب نماز روایت کرده است. از وی در کتب روایی شیعه تحت عنوان داوود بن ابی یزید نیز نام برده شده است با احتساب این نام در کتاب الکافی سه روایت، در کتاب من لا یحضره الفقیه یک روایت در باب آنچه سجده بر آن صحیح است و در کتاب الاستبصار یک روایت در باب وصایا از وی نقل شده است ولی در کتاب التهذیب روایتی از وی نقل نشده است.

۱. عطاردی، مسند امام هادی علیه السلام، ص ۳۳۵.

۲. نجاشی، رجال، ص ۱۳۹.

۳. همان، ص ۱۳۸.

۴. طوسی، رجال، ص ۴۳۰.

۵. طوسی، فهرست، ص ۱۲۷-۱۲۶.

۶. علامه حلی، خلاصه الاقوال، ص ۱۱۴؛ ابن داود، الرجال، ص ۸۹.

۲۱. ریان بن صلت اشعری قمی (قرن سوم هجری)

ابوعلی، خراسانی الاصل، می‌باشد.^۱ طوسی وی را از یاران امام هادی علیه السلام و ثقة معرفی کرده است.^۲ ریان از جمله محدثان بزرگی می‌باشد که در این باب کتاب «فرق میان الال و الامه» را که شامل کلام امام رضا علیه السلام می‌باشد گردآوری کرده است.^۳ آقازرگ طهرانی از این مجموعه تحت عنوان کتاب الحدیث یاد کرده است. ابن غضائری حکایت کرده است که نسخه‌ای از آن را نزد ریان بن شیبیب دیده است.^۴ روایات این کتاب توسط شیخ صدوق در عیون أخبار الرضا نقل شده است.^۵ شیخ صدوق در تألیف کتاب «من لا یحضره الفقیه» طریق خود را به ریان بن صلت ذکر نموده است. وی هم چنین دارای مجموعه‌هایی از روایات و احادیث می‌باشد که از امامان معصوم علیهم السلام نقل کرده است، که در کتب اربعه شیعه روایاتی از وی نقل شده است که تعداد این روایات در کتاب الکافی شش روایت، در کتاب الاستبصار دو روایت، در کتاب التهذیب چهار روایت و در کتاب من لا یحضره الفقیه یک روایت می‌باشد که در مجموع در کتب اربعه این روایات به ۱۳ مورد می‌رسد. عمده این روایات و احادیث در باره ولایت عهدی امام رضا علیه السلام، حرکت امام برای برگزاری مراسم نماز عید، زمان تولد امام رضا علیه السلام، آداب جنگ و مسائل گوناگون فقهی همچون: نماز، روزه، زکات و اجارات و غیره می‌باشد. این روایات در طول تاریخ تشیع مورد استفاده فقهای شیعه قرار گرفته‌اند.

۲۲. سلیمان بن حفص مروزی (قرن سوم هجری)

وی از اصحاب و راویان امام رضا و امام هادی علیهما السلام می‌باشد^۶ که در باب دعا و نماز از امام هادی علیه السلام روایت کرده است.^۷ در کتب اربعه شیعه روایاتی از وی نقل شده است از جمله در کتاب الکافی چهار روایت، در کتاب من لا یحضره الفقیه دو روایت در باب سجده شکر و معیشت، در الاستبصار شش روایت و در کتاب التهذیب سیزده روایت از وی نقل شده است. با مراجعه به

۱. علامه حلی، خلاصه الاقوال، ص ۱۴۵.

۲. طوسی، رجال، ص ۴۱۵.

۳. شوشتری، قاموس الرجال، ص ۱۴۳، ج ۴؛ نجاشی، رجال، ص ۱۶۵.

۴. طهرانی، الذریعه، ص ۳۳۲، ج ۶.

۵. جلالی حسینی، فهرس التراث، ص ۲۱۸، ج ۱.

۶. طوسی، رجال، ص ۱۲۷؛ اردبیلی، جامع الرواة، ج ۱، ص ۳۷۷.

۷. عطاردی، مسند امام هادی علیه السلام، ص ۳۴۱.

منابع روایی در مجموع ۱۰۱ روایت از وی نقل شده است که ۲۵ روایت آن در کتب اربعه موجود می‌باشد.

۲۳. سهل بن زیاد آدمی رازی (حدود ۲۰۰ - حدود ۲۵۵ ق)

مکنی ابا سعید، اهل ری و از اصحاب امام هادی علیه السلام بوده است.^۱ وی در باب حدیث، دارای «کتاب التوحید و کتاب النوادر» می‌باشد.^۲ کتاب التوحید او توسط علی بن محمد معروف به علان کلینی رازی و جعفر بن قولویه روایت شده است.^۳ ولی در حال حاضر اثری از این کتب موجود نمی‌باشد. مجلسی اول در شرح فقیه در باب صلوات بر میت او را توثیق فرموده و روایت را از جهت او صحیح شمرده و از او بسی تجلیل فرموده است.^۴ وی محدثی مشهور و بیشتر روایات او توسط کلینی در کتاب الکافی به واسطه‌ای از اصحاب او روایت شده است. تعداد روایات وی در کتاب الکافی هزار و دویست و هفتاد و چهار روایت، در التهذیب چهارصد و سی و هشت روایت، در الاستبصار صد و سی و شش روایت و در کتاب من لا یحضره الفقیه پنج روایت می‌باشد. تمام این روایات در ابواب مختلف فقه به نگارش درآمده است. در مجموع ۱۸۵۳ روایت از وی در کتب اربعه شیعه موجود می‌باشد.

۲۴. شاهویه بن عبدالله جلاب قمی (? - حدود ۲۶۰ ق)

از یاران امام هادی و امام حسن عسکری علیهما السلام و از راویان حدیث بوده است.^۵ از شاهویه بن عبدالله جلاب روایت شده که حضرت امام هادی علیه السلام در نامه‌ای به من نوشت که می‌خواستی بپرسی پس از مردن اُبی جعفر، امام پس از من کیست و از این جهت در اضطراب افتاده بودی، پس نگران مباش زیرا خداوند هیچ گروهی را پس از اینکه هدایت کرد گمراه نکند تا بیان کند برای ایشان چیزهایی را که باید از آن بپرهیزند، صاحب تو و امام پس از من پسرم ابومحمد است، و پیش از او است هر آنچه شما بدان محتاج و نیازمند هستید، خدا هر چه خواهد

۱. طوسی، رجال، ص ۴۰۱؛ همان، الرجال الکشی، ص ۸۳۷، ج ۲.

۲. نجاشی، رجال، ص ۱۳۹؛ قزوینی، الامام الجواد من المهدی الی اللحد، ص ۳۴۱.

۳. طهرانی، الذریعه، ص ۴۸۰، ج ۴.

۴. قمی، تحفه الأحابیب، ص ۱۴۱.

۵. طوسی، رجال، ص ۴۱۹.

۶. اردبیلی، جامع الرواة، ص ۳۹۸، ج ۱.

پیش دارد و هر چه را خواهد پس اندازد.^۱ از وی کتابی در باب حدیث و روایت گزارش نشده است. در میان کتب اربعه شیعه نیز تنها در کتاب الکافی یک روایت صریح بر امامت امام حسن عسکری علیه السلام از وی نقل شده است.^۲

۲۵. صالح بن ابی حماد مسلمه (سلمه) رازی (حدود ۲۰۰ - ۲۶۵ ق)

کنیه او ابوالخیر از اصحاب امام هادی علیه السلام بوده است. وی در زمینه حدیث کتاب «خطب أمير المؤمنين علیه السلام» و «کتاب النوادر» را به نگارش در آورده است.^۳ کتاب خطب امیرالمؤمنین او توسط احمد برقی در فهرست ابن ندیم و توسط سعد بن عبدالله اشعری در رجال نجاشی روایت شده است.^۴ شیخ کلینی در الکافی چهل و چهار روایت، شیخ طوسی در التهذیب یازده روایت و در الاستبصار یک روایت در باب البیوع از وی نقل کرده اند. در کتاب من لا یحضره الفقیه روایتی از وی نقل نشده است. در مجموع ۵۶ روایت از وی در کتاب الکافی، التهذیب و الاستبصار نقل شده است.

۲۶. عبدالرحمن بن ابی نجران، کوفی قمی (? - زنده قبل ۲۲۰ ق)

وی از یاران امام هادی علیه السلام،^۵ کنیه او عبدالرحمن، ثقه و اعتماد بر روایت او وجود دارد. وی در باب حدیث دارای کتاب «القضایا» می باشد این کتاب شامل زیارات است. وی هم چنین دارای کتاب «النوادر» نیز بوده است.^۶ این کتاب نیز به احتمال در باب حدیث بوده است. وی یکی از بزرگترین راویان حدیث بوده است که شیخ طوسی در الاستبصار شصت و هفت روایت و در التهذیب صد و شصت و نه روایت و شیخ کلینی در الکافی صد و هشتاد روایت و شیخ صدوق در کتاب من لا یحضره الفقیه یک روایت در باب تیمم از وی نقل کرده اند. از وی ۴۱۷ روایت در کتب اربعه نقل شده است.

۱. شیخ مفید، الارشاد، ص ۳۰۶، ج ۲.

۲. کلینی، کافی، ص ۳۲۸، ج ۱.

۳. طوسی، رجال، ص ۴۱۶؛ نجاشی، رجال، ص ۱۹۸؛ قزوینی، الامام الجواد من المهد الی اللحد، ص ۱۹۳.

۴. طهرانی، الدرر، ص ۱۹۰-۱۸۹، ج ۷.

۵. برقی، رجال، ص ۱۳۳.

۶. نجاشی، رجال، ص ۲۳۶ - ۲۳۵.

۲۷. عبدالله بن جعفر بن حسن حمیری قمی (حدود ۲۴۰ - پس از ۲۹۷ق)

وی از یاران و راویان امام هادی و امام حسن عسکری علیهما السلام بوده است.^۱ وی در باب حدیث آثار بسیاری را به نگارش در آورده است که از آن جمله می‌توان به کتاب قرب الاسناد اشاره کرد، که پسرش ابوجعفر محمد آن را روایت کرده و به همین سبب در برخی از دست‌نویس‌ها به وی نسبت داده شده است. این کتاب شامل احادیثی است که در سه بخش به نام‌های مُسْنَدُ جَعْفَرِ الصَّادِقِ علیه السلام، مُسْنَدُ مُوسَى الْكَاطِمِ علیه السلام و مُسْنَدُ عَلِيِّ الرِّضَاءِ علیه السلام تنظیم شده است. این کتاب به کوشش مؤسسه آل‌البیت علیهم السلام لایحیاء التراب، در قم و به سال ۱۴۱۳ق به چاپ رسیده است.^۲ روایات کتاب قرب الاسناد، عمدتاً بعد فقہی داشته و به مباحث وضوء، غسل، صلاه، زکات، صوم، حج و عمره، نکاح، طلاق، حدود، بیع، صید، اکل و شرب، وصیت، خواتیم، شهادت و برخی موضوعات متفرقه مربوط می‌شود. این کتاب شامل دوازده حدیث قدسی و هزار و سیصد و هشتاد و چهار حدیث شریفه و هفتاد آیه از قرآن می‌باشد.^۳ این کتاب یکی از مآخذ مهم کتاب بحار الانوار مجلسی می‌باشد. هم‌چنین در خصال و علل الشرایع و من لا یحضره الفقیه شیخ صدوق، الکافی کلینی، التهذیب و الاستبصار طوسی و تفسیر عیاشی نیز روایت و احادیثی از این کتاب موجود می‌باشد. از دیگر کتب عبدالله بن جعفر می‌توان به کتاب قرب الاسناد الی الرضا علیه السلام (احادیث امام رضا)، کتاب قرب الی جعفر بن الرضا علیه السلام (احادیث امام جواد)، کتاب المسائل الرجال و مکاتبهم مع ابا الحسن الثالث علیه السلام، کتاب مسائل لابی محمد حسن علیه السلام علی‌ید محمد بن عثمان العمری، کتاب قرب الاسناد الی صاحب الامر علیه السلام (شامل احادیث حضرت مهدی می‌باشد که با سندهای معتبر نقل شده است)، کتاب مسائل ابی محمد و توقیعات،^۴ و کتاب الغیبه و مسائله اشاره کرد.^۵ عبدالله هم‌چنین دارای کتاب التوقیعات می‌باشد که این کتاب نیز در باب حدیث می‌باشد. سید ابن طاووس در فرج المهموم از احادیث کتاب التوقیعات بهره گرفته است و از آن نقل روایت کرده است. مجلسی نیز در بحار الانوار جلد ۵۸ صفحه ۲۵۶ در مستخرجات کتاب از آن نام برده است. روایاتی نیز توسط وی در کتب اربعه نقل شده است. در کتاب الکافی

۱. طوسی، رجال، ص ۴۳۲.

۲. سزگین، تاریخ نگارش‌های عربی، ص ۲۴۴، ج ۱؛ جلالی حسینی، فهرس التراث، ص ۳۱، ج ۱.

۳. حمیری، قرب الاسناد، ص ۴۸۵ - ۳۹۹.

۴. نجاشی، رجال، ص ۲۲۰.

۵. عطاردی، مسند امام حسن عسکری علیه السلام، ص ۳۱۹.

چهار روایت در باب حجت، در کتاب التهذیب هفت روایت در باب احکام فقهی، در کتاب الاستبصار دو روایت در باب احکام آب و ذبیح و در کتاب من لا یحضره الفقیه شش روایت در باب امور فقهی از وی نقل شده است. در مجموع از عبدالله بن جعفر نوزده روایت در کتب اربعه نقل شده است.

۲۸. عبدالله بن محمد اصفهانی (قرن سوم هجری)

از جمله راویان امام هادی علیه السلام بوده است.^۱ وی از جمله کسانی است که روایت صریح بر نص ابی محمد علیه السلام دارد و بشر بن احمد در «الکافی» در باب اشاره و نص بر ابی محمد علیه السلام از وی روایت کرده است. در کتب اربعه تنها همین یک روایت در کتاب الکافی از وی نقل شده است و در دیگر کتب اربعه روایتی از وی نقل نشده است.

۲۹. علی بن مهزیار دورقی اهوازی (حدود ۱۸۳ - ۲۵۴ ق)

وی از اصحاب امام هادی علیه السلام بوده است.^۲ علی بن مهزیار جلیل القدر و دارای روایات بسیاری بوده است. از جمله کتب او در باب حدیث می توان: «کتاب البشارات و کتاب النوادر» را نام برد.^۳ کتب علی بن مهزیار یکی از مستندات کتاب من لا یحضره الفقیه شیخ صدوق بوده است.^۴ در کتب اربعه شیعه روایاتی از وی نقل شده است، که این روایات در الکافی صدو بیست و هشت روایت، در الاستبصار شصت و هشت روایت، در التهذیب صدو هفتاد و نه روایت و در من لا یحضره الفقیه بیست و دو روایت می باشد. از علی بن مهزیار ۳۹۷ روایت در کتب اربعه شیعه نقل شده است.

۳۰. علی بن ریان بن صلت اشعری قمی (اواخر سده دوم یا آغاز سده سوم - پس از ۲۵۴ ق)

از یاران امام هادی علیه السلام بوده است.^۵ علی بن ریان از محدثان مورد اعتماد شیعی بوده است. وی در باب حدیث دارای کتاب منثور الأحادیث می باشد.^۶ شیخ صدوق در کتاب من لا یحضره

۱. خوئی، معجم الرجال الحدیث، ص ۳۰۲، ج ۱۰.

۲. ابن داود، رجال، ص ۱۴۲.

۳. نجاشی، رجال، ص ۲۵۳.

۴. شیخ صدوق، من لا یحضره الفقیه، ص ۱۵، ج ۱.

۵. طوسی، رجال، ص ۴۱۹.

۶. نجاشی، رجال، ص ۲۷۸.

الفقیه، از کتاب منشور الاحادیث، علی بن ریان استفاده کرده است.^۱ در الکافی شانزده روایت، در التهذیب چهارده روایت، در الاستبصار پنج روایت و در کتاب من لا یحضره الفقیه چهار روایت از وی نقل شده است. در مجموع ۳۹ روایت از وی در باب احکام فقهی در کتب اربعه شیعه نقل شده است.

۳۱. علی بن عمرو العطار قزوینی (قرن سوم هجری)

وی از یاران و راویان امام هادی علیه السلام بوده است. وی از جمله کسانی است که روایت صریح بر امامت ابو محمد عسکری علیه السلام را نقل کرده است^۲ که روایات در این باب را می توان در بحارالانوار، اعلام الوری و کشف الغمه مشاهده کرد. در کتب اربعه شیعه نیز تنها در کتاب الکافی یک روایت صریح در باب امامت ابو محمد عسکری علیه السلام از وی نقل شده است.^۳

۳۲. فتح بن یزید جرجانی (قرن سوم هجری)

وی از یاران امام هادی علیه السلام بوده است^۴ که روایاتی را از آن حضرت در باب صید، توحید و دیات نقل کرده است.^۵ فتح بن یزید از جمله محدثان شیعی می باشد^۶ که در این باب دارای کتاب «المسائل» می باشد.^۷ کتاب مسائل او به احتمال پاسخ مسائلی است که وی از امام هادی علیه السلام پرسیده است. در کتب اربعه شیعه تنها در کتاب الکافی پنج روایت در باب توحید از وی نقل شده است.

۳۳. فضل بن شاذان نیشابوری (نیمه دوم قرن دوم - ۲۶۰ ق)

وی از اصحاب و راویان امام رضا، امام جواد و امام هادی علیهم السلام می باشد.^۸ فضل بن شاذان از جمله متکلمان خراسان بوده است و آثار زیادی نیز در این باب به نگارش در آورده است. اما در

۱. شیخ صدوق، من لا یحضره الفقیه، ص ۴۰۱، ج ۱.

۲. شیخ مفید، الارشاد، ص ۳۰۳، ج ۲.

۳. کلینی، کافی، ص ۳۲۶، ج ۱.

۴. طوسی، فهرست، ص ۲۵۴.

۵. عطاردی، مسند امام هادی علیه السلام، ص ۳۵۵.

۶. بهبودی، معرقة الحدیث، ص ۱۸۴.

۷. نجاشی، رجال، ص ۳۱۱.

۸. طوسی، فهرست، ص ۲۵۴.

میان این آثار دو کتاب حدیثی نیز به چشم می‌خورد که از آن جمله است کتاب «الرجعة حدیث»^۱ این کتاب شامل احادیثی در باب غیبت امام زمان علیه السلام که به کتاب الغیبه معروف می‌باشد.^۲ مختصری از کتاب الغیبه وجود دارد که توسط سید بهاء الدین علی بن غیاث الدین عبدالکریم بن الحمید النیلی نجفی نوشته شده است که این کتاب به خط سید عبدالمطلب، کاتب سید بهاء الدین بوده است که عبدالمطلب در ۱۲۲۲ کتابت آن را به پایان رسانیده است. و نسخه‌ای دیگر از آن نزد شیخ محمد سماوی بوده است که تاریخ کتابت آن در سال ۱۰۸۵ بوده است.^۳ امین الواعظین اصفهانی گوید نسخه‌ای از کتاب الغیبه فضل بن شاذان نزد من در اصفهان موجود است.^۴ و کتاب دیگر فضل بن شاذان کتاب «العلل» می‌باشد. در این کتاب وی فلسفه بعضی از احکام را از حضرت رضاء علیه السلام پرسیده و روایت کرده است.^۵ ظاهراً احادیث کتاب العلل فضل بن شاذان از احادیثی می‌باشد که وی آنها را در مجالس گوناگون در اوائل جوانی اش از امام شنیده است و سپس آنها را تحت عنوان العلل جمع آوری کرده است. از این اثر در سال ۱۳۲۸ق چاپ سنگی صورت گرفته است.^۶ شیخ صدوق متن کامل این کتاب را در عیون الأخبار و علل الشرائع و من لایحضره الفقیه آورده است.^۷ در کتاب الکافی نهصد و سی روایت، در کتاب التهذیب صدو پنجاه و سه روایت، در کتاب الاستبصار چهل و پنج روایت و در کتاب من لایحضره الفقیه هفت روایت از وی نقل شده است. تعداد روایات نقل شده توسط وی در کتب روایی بسیار زیاد است. در مجموع ۱۱۳۵ روایت از وی در کتب اربعه نقل شده است.

۳۴. محمد بن ابراهیم الحضینی اهوازی (قرن سوم هجری)

وی از یاران امام هادی علیه السلام بوده است.^۸ که اثر حدیثی از وی گزارش نشده است. محمد بن ابراهیم از راویان حدیث بوده است که از جمله راویان وی فرزندش علی بن محمد بن ابراهیم بوده است که وی نیز از جمله ی اصحاب امام حسن عسکری علیه السلام و از

۱. نجاشی، رجال، ص ۳۰۷.

۲. طهرانی، الذریعه، ص ۹۳، ج ۱.

۳. همان، ص ۲۰۱، ج ۲۰.

۴. همان، ص ۷۸، ج ۱۶.

۵. شیخ صدوق، من لایحضره الفقیه، ص ۴۸۰، ج ۱.

۶. جلالی حسینی، فهرس التراث، ص ۲۸۲، ج ۱.

۷. شیخ صدوق، علل الشرائع، ج ۱، ص ۲۷۵-۲۵۱؛ همان، عیون الاخبار، ج ۲، ص ۱۱۹-۹۷.

۸. طوسی، رجال، ص ۴۲۳.

راویان آن حضرت بوده است. از محمدبن ابراهیم در کتاب التهذیب دو روایت در باب نماز و حج، در کتاب الاستبصار یک روایت در باب نماز و در کتاب الکافی یک روایت در باب زهد موجود می‌باشد.

۳۵. محمدبن ابی صفهان عبدالجبار قمی یا محمدبن عبدالجبار بن ابی صهبان (اواخر سده دوم ۱۹۰- احتمالاً ۲۸۰ق)

وی از یاران امام جواد، امام هادی و امام حسن عسکری علیهم‌السلام می‌باشد.^۱ در باب حدیث اثری از وی گزارش نشده است. ولی محمدبن ابی صفهان از جمله راویان حدیث می‌باشد که دارای روایات بسیاری بوده است.^۲ در رجال کشی مذکور است که او روایات بسیاری از ابن بکیر داشته است.^۳ در کتب اربعه شیعه به جزء کتاب من لا یحضره الفقیه روایات بسیاری از وی نقل شده است. در کتاب الکافی چهارصد و هشتاد و دو روایت، در کتاب التهذیب صد و نود و چهار روایت و در کتاب الاستبصار نود و یک روایت از وی نقل شده است. در مجموع ۷۷۷ روایت از وی در ابواب مختلف فقهی در کتاب الکافی، التهذیب و الاستبصار نقل شده است.

۳۶. محمدبن ریان بن صلت اشعری قمی (قرن سوم هجری)

وی از یاران و راویان امام هادی می‌باشد.^۴ که از امام هادی علیهم‌السلام روایاتی را در باب وصیت و دعا نقل کرده است.^۵ محمدبن ریان در باب حدیث دارای مسائلی از امام حسن عسکری علیهم‌السلام بوده است.^۶ وی از جمله محدثانی بوده است که کلینی در کتاب الکافی شش روایت در باب نوادر، نماز، ایمان، غسل و تولد امام جواد علیهم‌السلام، شیخ طوسی در التهذیب سه روایت در باب مقدار فطره و وصیت و در کتاب الاستبصار یک روایت در باب زکات و شیخ صدوق در من لا یحضره الفقیه یک روایت در باب قضایا از وی نقل کرده است. در مجموع ۱۱ روایت از وی در کتب اربعه نقل شده است.

۱. همان، ص ۴۳۵.

۲. ابن شهر آشوب، معالم العلماء، ص ۹۳؛ طوسی، فهرست، ص ۲۶۵.

۳. طوسی، رجال کشی، ص ۸۳۶، ج ۲.

۴. علامه حلی، خلاصه الاقوال، ص ۲۴۲.

۵. عطار دی، مسند امام هادی علیهم‌السلام، ص ۳۶۱.

۶. نجاشی، رجال، ص ۳۷۰.

۳۷. محمد بن علی بن عیسی اشعری قمی (قرن سوم هجری)

وی از یاران امام هادی علیه السلام بوده است.^۱ محمد بن علی دارای کتاب مسائل أبومحمد عسکری می‌باشد^۲ که در آن سؤالاتی را از حضرت پرسیده است و آن حضرت پاسخ داده است.^۳ وی از جمله راویان حدیث بوده است که در کتب روایی روایاتی از وی نقل شده است. در کتب اربعه شیعه تنها دو روایت از وی نقل شده است که در کتاب الکافی یک روایت در باب معیشت و در کتاب التهذیب یک روایت در باب تلقین محتضر از وی موجود می‌باشد.

۳۸. محمد بن علی بن محبوب قمی (نیمه اول سده اول - احتمالاً نیمه دوم سده سوم)

وی از یاران امام هادی علیه السلام^۴ و از جمله محدثان شیعی در قرن سوم هجری است که در این باب دارای کتاب النوادر^۵ و کتاب الجامع می‌باشد که این کتاب مشتمل بر کتب دیگر می‌باشد.^۶ ابن ادریس حلی، فقیه بزرگوار شیعه، در کتاب سرائر می‌گوید: «یکی از این کتابها که احادیث را از آن نقل می‌کنیم، کتاب نوادر مصنفین تألیف و تصنیف محمد بن علی بن محبوب اشعری قمی است. این کتاب به دست خط شیخ طوسی به دست من رسیده است.^۷ محمد بن علی یکی از بزرگترین راویان حدیث بوده است که روایات بسیاری توسط وی در کتب اربعه شیعه نقل شده است. از جمله در کتاب الکافی یک روایت در باب ایمان و کفر، در کتاب التهذیب سیصد و هشتاد و یک روایت و در کتاب الاستبصار دویست و سیزده روایت از وی نقل شده است. در میان کتب اربعه تنها در کتاب من لا یحضره الفقیه روایتی از وی نقل نشده است. در مجموع ۵۹۵ روایت از وی در کتاب الکافی، التهذیب و الاستبصار نقل شده است.

۳۹. محمد بن عبدالله قمی (؟ - نیمه اول قرن چهارم)

از جمله اصحاب و راویان امام رضا، امام جواد و امام هادی علیهم السلام می‌باشد.^۸ مجموع مطالبی

۱. برقی، رجال، ص ۱۳۹.

۲. نجاشی، رجال، ص ۳۷۱؛ ابن شهر آشوب، معالم العلماء، ص ۹۴.

۳. قمی، تحفه الأحباب، ص ۳۳۹.

۴. طوسی، رجال، ص ۴۳۵.

۵. نجاشی، رجال، ص ۳۴۹.

۶. ابن شهر آشوب، معالم العلماء، ص ۹۲.

۷. طهرانی، الدرر، ص ۳۴۰، ج ۲۴؛ شیخ صدوق، الهدایة فی الأصول والفروع، ص ۸۹.

۸. نجاشی، رجال، ص ۳۵۴؛ شوشتری، مجالس المؤمنین، ص ۴۷۳، ج ۱.

که این محدث عظیم شیعه از امام عصر علیه السلام سؤال کرد، حدود شصت و هفت سؤال است که ناظر بر ابواب مختلف فقه و مسائل دینی است. وی در سه نوبت خدمت امام نامه فرستاد و آخرین نامه اش به پیشگاه آن حضرت در تاریخ ۳۰۸ ق بود. این روایات و جواب‌های امام از روزگار صدور تا عصر ما مورد مراجعه مراجع شیعه است و اصحاب فتوا، مطابق این روایات و سؤالات فتوا می‌دهند و این نیز جلوه‌های دیگر از شخصیت محمدبن عبدالله حمیری قمی است.^۱ در کتب اربعه نیز تنها در کتاب الکافی دو روایت در باب حج و جنائز و در کتاب التهذیب یک روایت مستقیم از امام هادی علیه السلام در باب اعمال شب جمعه نقل شده است. در کتاب الاستبصار و من لا یحضره الفقیه روایتی از وی نقل نشده است.

۴۰. محمدبن حمزه قمی (قرن سوم هجری)

از اصحاب امام هادی علیه السلام و از ثقات می‌باشد.^۲ وی دارای کتابی است که محمدبن احمد بن یحیی از آن روایت کرده است. شیخ در التهذیب در مبحث فوت نماز عید یک روایت از وی نقل کرده و می‌نویسد: «محمدبن احمد بن یحیی گفته است: این حدیث را از کتاب محمدبن حمزه بن یسع گرفته‌ام».^۳

۴۱. محمدبن اورمه قمی (نیمه اول قرن سوم - زنده ۲۴۷ ق)

وی از اصحاب امام هادی علیه السلام بوده است.^۴ آقا رضی قزوینی در ضیافه الاخوان گفته که نورالدین قمی در رساله فارسیه که در ذکر رجال قم نوشته محمدبن اورمه را از جمله افاضل بلده قم و اکابر محدثین آنجا شمرده است.^۵ وی یکی از بزرگترین راویان حدیث بوده است که در کتب اربعه روایاتی از وی نقل شده است. از جمله در کتاب الکافی بیست و چهار روایت، در کتاب التهذیب چهار روایت و در کتاب الاستبصار یک روایت در باب وصایا از وی نقل شده است. در میان کتب اربعه تنها در کتاب من لا یحضره الفقیه روایتی از وی نقل نشده است. در مجموع ۲۹ روایت از وی در کتب اربعه نقل شده است.

۱. طبرسی، احتجاج، ص ۳۰۹، ج ۲.

۲. طوسی، رجال، ص ۴۲۴.

۳. همو، تهذیب الأحکام، ص ۱۳۷، ج ۳.

۴. نجاشی، رجال، ص ۳۲۹.

۵. قمی، تحفه الأحاب، ص ۳۱۸.

۴۲. محمدبن حسان رازی (نیمه اول قرن سوم - ۲۵۵ق)

از اصحاب امام هادی علیه السلام که از جمله محدثان، فقها، و متکلمان تشیع بوده است.^۱ در کتب اربعه شیعه روایاتی از وی نقل شده است در کتاب الکافی بیست شش روایت، در کتاب التهذیب هشت روایت، در کتاب الاستبصار دو روایت در باب جهاد و در کتاب من لا یحضره الفقیه یک روایت در باب رهن نقل شده است که در کتب اربعه ۳۷ روایت از وی موجود است.

۴۳. منصوربن عباس رازی (قرن سوم هجری)

کنیه او ابوالحسین رازی، ساکن بغداد و در همانجا نیز فوت کرد. وی از جمله محدثان و اصحاب امام جواد و امام هادی علیهما السلام بوده است.^۲ منصوربن عباس در باب حدیث کتاب «نوادر کبیر» را به نگارش در آورده است.^۳ در منابع روایی شیعه اثری از این کتاب باقی نمانده است. شیخ کلینی در الکافی سی و چهار روایت، شیخ طوسی در الاستبصار دو روایت در باب روزه و در کتاب التهذیب پانزده روایت و شیخ صدوق در کتاب من لا یحضره الفقیه یک روایت در باب زکات فطره از وی نقل کرده‌اند. در مجموع ۵۲ روایت از وی در کتب اربعه می‌نقل شده است.

نتیجه

شاگردان امام هادی علیه السلام مطابق کتاب رجال طوسی، در مجموع ۱۹۰ نفر می‌باشند که ۶۵ نفر آنها ایرانی بودند؛ ولی با مراجعه به کتب رجالی دیگر، همچون رجال نجاشی، رجال برقی و رجال ابن داود این اصحاب بالغ بر ۸۰ نفر می‌باشند. از این ۸۰ نفر، تنها ۴۳ نفر فعالیت چشمگیری در باب حدیث و روایت داشته‌اند. این اصحاب در شهرهای مختلف ایران همچون: قم، اهواز، ری، خراسان، جرجان، اصفهان و قزوین سکونت داشتند که بیشتر این اصحاب را می‌توان در شهر قم مشاهده کرد. از آنجایی که قم در آن زمان به عنوان مرکز تشیع در ایران شناخته می‌شده و این مرکزیت از زمان مهاجرت خاندان اشعری به قم تثبت شد، در زمان ائمه علیهم السلام مورد توجه قرار گرفت و امامان در جهت نیل به مقاصد فرهنگی و دینی خود، شخصیت‌های بسیاری را از این نقطه تربیت کردند. این شاگردان ایرانی امام هادی علیه السلام از مناطق مختلف ایران به خدمت

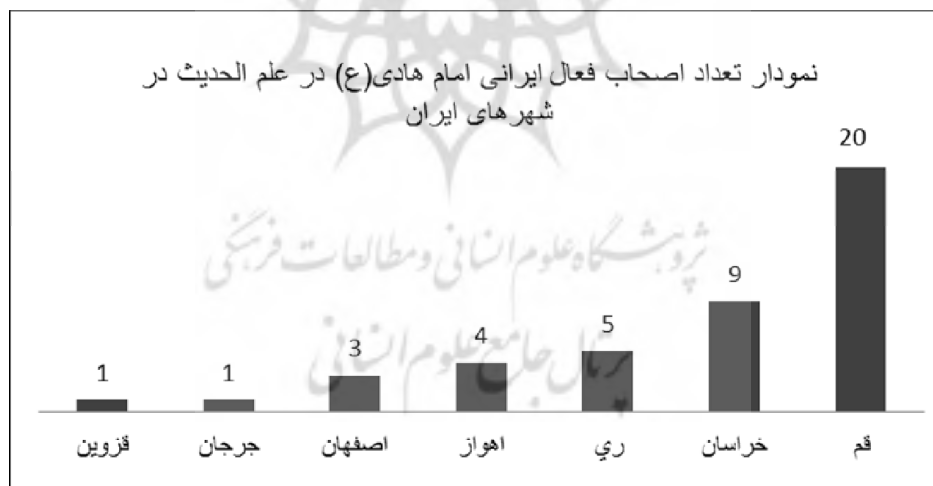
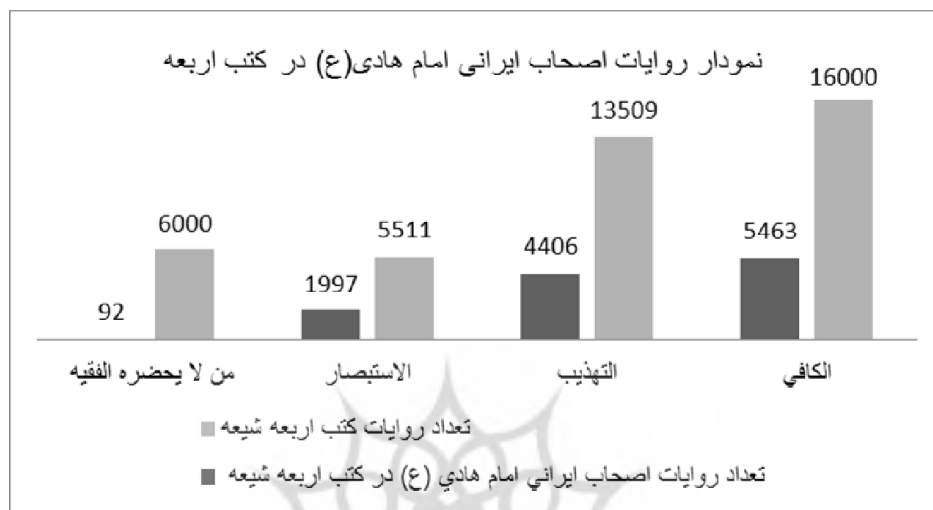
۱. طوسی، رجال، ص ۴۲۵.

۲. نجاشی، رجال، ص ۴۱۳؛ طوسی، رجال، ص ۴۲۶.

۳. نجاشی، رجال، ص ۴۱۳.

امام علیه السلام می‌رسیدند و به فراگیری حدیث و نقل مستقیم روایت می‌پرداختند و آثاری را نیز در این باب به نگارش در می‌آوردند. بیشتر این روایات، بُعد فقهی داشتند و دربرگیرنده مسائلی چون: نماز، حج، زکات، خمس، جهاد، دیات، رهن، نکاح، صید و ذبایح و... بوده‌اند. چون در این زمان، امام تحت نظر حکومت وقت بود و نمی‌توانست با مردم ارتباط برقرار کند اصحاب و راویان ایرانی امام هادی علیه السلام در انتقال مسائل دینی و فقهی به مردم نقش مهمی داشتند. کتاب‌هایی هم مانند: الزهد و المؤمن حسین بن سعید، قرب الاسناد حمیری، النوادر احمد بن محمد بن عیسی و المحاسن احمد برقی که در ابواب مختلف فقهی و توسط آنها به نگارش در آمده است، بیشتر با همین هدف، یعنی انتقال افکار ائمه علیهم السلام به مردم به نگارش در آمده است.

همچنین، روایاتی که توسط آنها نقل شده، به همین منظور بوده است. تعداد بسیاری از روایات این یاران را می‌توان در کتب روایی شیعه، مانند: کتب اربعه (من لایحضره الفقیه شیخ صدوق، الاستبصار و التهذیب طوسی، و الکافی شیخ کلینی)، کتاب عیون الاخبار الرضا علیه السلام و غیره مشاهده کرد که در مجموع، این اصحاب ایرانی امام، ۴۰۸۵۱ روایت را در منابع روایی نقل کرده‌اند. از ۱۶۰۰۰ روایت نقل شده در کتاب الکافی ۵۴۶۲ روایت آن مختص اصحاب ایرانی امام هادی (ع) بوده است. همچنین، از ۱۳۵۰۹ روایت نقل شده در کتاب التهذیب ۴۴۰۶ روایت آن، و از ۵۵۱۱ روایت نقل شده در کتاب الاستبصار ۱۹۹۷ روایت آن، و از ۶۰۰۰ روایت نقل شده در کتاب من لایحضره الفقیه ۹۲ روایت آن، مختص همین یاران ایرانی امام هادی علیه السلام بوده است که با این حساب، از ۴۱۰۲۰ کل روایات کتب اربعه شیعه، ۱۲۰۴۶ روایت را یاران ایرانی امام هادی علیه السلام نقل کرده‌اند؛ یعنی در مجموع، حدود ۲۹٪ روایات کتب اربعه از اصحاب امام هادی علیه السلام بوده است. این یاران با روایاتی که از امام هادی علیه السلام دریافت می‌کردند و به نقل آن می‌پرداختند، توانستند مکتب تشیع را در مناطق مختلف ایران از خطر انحراف و نابودی نجات دهند و در بقا و پایداری مکتب تشیع در ایران نقش مهمی ایفا کنند.

منابع

١. ابطحي، محمدعلي، تهذيب المقال فى تنقيح كتاب الرجال ابى العباس احمد بن على بن احمد بن العباس النجاشي، ج ١، بي جا، بي نا، بي تا.
٢. ابن داود، حسن بن على، الرجال، نجف: ناشر حيدريه، (١٣٩٢ق).
٣. ابن شهر آشوب، محمد بن على سرورى، معالم العلماء، تهران، (١٣٥٣ق).
٤. —، محمد بن على سرورى، مناقب آل ابى طالب، ج ٤، قم: ناشر مطبعة العلمية، بي تا.
٥. ابن قولويه، جعفر بن محمد، كامل الزيارات، تحقيق جواد القيومي، قم: انتشارات الفقاهة، (١٤٢٤).
٦. ابن طاووس، على بن موسى، فرج المهموم فى تاريخ علماء النجوم، قم: ناشر دارالذخائر، (١٣٦٨ق).
٧. اربلى، ابى حسن على بن عيسى، كشف الغمه فى معرفه الأئمه، ج ١ و ٢، تحقيق هاشم رسولى، قم: ناشر مكتبه العلميه (١٣٨١ق).
٨. اردبيلى الغروى حائرى، محمد بن على، جامع الرواة، قم: ج ١ و ٢، انتشارات مكتب آيت الله العظمى مرعشى نجفى، (١٤٠٣).
٩. اشعري قمى، احمد بن محمد بن عيسى، النوادر، قم: نشر مدرسه امام مهدي (١٤٠٨).
١٠. اهوازى، حسين بن سعيد، المؤمن، قم: ناشر مدرسه امام مهدي (١٤٠٤).
١١. —، الزهد، بي جا، بي نا، (١٤٠٢ق).
١٢. برقى، احمد بن محمد بن خالد، رجال البرقى، تهران: ناشر الإسلامى، (١٤١٩ق).
١٣. —، المحاسن، تصحيح سيد جلال الدين حسيني (محدث)، قم: ناشر اسلاميه، بي تا.
١٤. بهبودى، محمد باقر، معرفة الحديث، بي جا، انتشارات علمى و فرهنگى، (١٣٦٢).
١٥. جلالى حسيني، محمد حسين، فهرس التراث، ج ١، قم: ناشر دليل ما، (١٤٢٢).
١٦. حسكاني، عبيد الله بن عبدالله، شواهد التنزيل لقواعد التفضيل، تهران: ناشر التابعة لوزارة الثقافة و الإرشاد الإسلامى، مجمع إحياء الثقافة الإسلامية، (١٤١١ق).
١٧. حسينيان مقدم، حسين و داداش نژاد و ديگران، تاريخ تشيع، قم: ناشر سمت، (١٣٨٤).
١٨. حميرى، ابى العباس عبدالله بن جعفر، قرب الاسناد، قم: تحقيق و نشر موسسه آل البيت (ع)، (١٤١٣ق).

۱۹. خوئی، سید ابوالقاسم موسوی، معجم الرجال الحدیث، ج ۱، ۲، و...، قم: انتشارات مدینه العلم آیه الله العظمی خوئی، (۱۹۷۴).
۲۰. سجادی، احمد، صحیفه سجّادیه به روایت حسین بن اشکیب، اصفهان، موسسه فرهنگی مطالعاتی الزهراء، (۱۳۸۳).
۲۱. سزگین، فؤاد، تاریخ نگارش های عربی، ج ۱، به اهتمام احمد رضا رحیمی ریس، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، (۱۳۸۰).
۲۲. شوشتری، محمدتقی، قاموس الرجال، ج ۱ و ۴، تهران: نشر کتاب، (۱۳۴۰).
۲۳. —، مجالس المؤمنین، ج ۲، قم: ناشر اسلامیه، (۱۳۶۵).
۲۴. شیخ صدوق، ابی جعفر محمد بن علی بن الحسین بابویه قمی، من لا یحضره الفقیه، ج ۱، ۲، ۳، قم: ناشر الاسلامی (جماعت مدرسین حوزه علمیه)، (۱۳۶۷).
۲۵. —، علل الشرایع، ج ۱، نجف اشرف، بی نا، (۱۳۸۵).
۲۶. —، الهدایة فی الأصول و الفروع، قم: ناشر اعتماد، (۱۴۱۸).
۲۷. —، علل الشرایع، ج ۱، ۲، ترجمه سید محمد جواد ذهبی، تهران: انتشارات مؤمنین، (۱۳۸۴).
۲۸. —، عیون الاخبار، ج ۲، نجف اشرف، بی نا، (۱۳۹۰).
۲۹. شیخ مفید، محمد بن محمد، الإرشاد، ج ۲، ترجمه هاشم رسولی محلاتی، تهران: ناشر علمیه اسلامی، بی تا.
۳۰. شیخ حر عاملی، محمد بن حسن بن علی بن محمد، وسائل الشیعه، قم: مؤسسه آل البيت لإحياء التراث، (۱۴۰۹).
۳۱. —، إثبات الهداة بالنصوص و المعجزات، بیروت: ناشر اعلمی، (۱۴۲۵).
۳۲. صفا، ذبیح الله، تاریخ ادبیات در ایران، ج ۱، تهران: ناشر فردوس، (۱۳۶۶).
۳۳. طبرسی، أبی منصور، احتجاج، تحقیق ابراهیم بهادری و محمد هادی، قم: انتشارات اسوه، (۱۴۱۳).
۳۴. طوسی، ابن جعفر محمد بن حسن، رجال، نجف: ناشر الحیدریه، (۱۳۸۰ ق).
۳۵. —، الاستبصار، ج ۱، ۲، ۳، تهران: دارالکتب الاسلامیه، (۱۳۶۳ ق).
۳۶. —، تهذیب الأحکام، ج ۱، ۲، ۳، تهران: دارالکتب الاسلامیه، (۱۳۶۵).
۳۷. —، اختیار المعرفة الرجال (رجال الکشی)، ج ۲، ناشر آل بیت، (۱۴۰۴ ق).

۳۸. —، فهرست، ناشر مکتبه، بی‌جا، بی‌تا.
۳۹. طهرانی، آقا بزرگ، الذریعه التصانیف الشیعه، ج ۱، ۲، ۳، قم: ناشر اسماعیلیان، (۱۴۰۸ق).
۴۰. —، مصنفات شیعه، به اهتمام محمد آصف فکرت، مشهد، ناشر آستان قدس رضوی.
۴۱. عطاردی، عزیز الله، مسند امام هادی علیه السلام، قم: ناشر المؤتمر العالمی للامام الرضا علیه السلام، (۱۴۱۰ق).
۴۲. —، مسند امام حسن عسکری علیه السلام، قم: ناشر المؤتمر العالمی للامام الرضا علیه السلام، (۱۴۱۰ق).
۴۳. —، مسند امام جواد علیه السلام، قم: ناشر المؤتمر العالمی للامام الرضا علیه السلام، (۱۴۱۰ق).
۴۴. علامه حلی، حسین بن یوسف، خلاصه الاقوال فی معرفه الرجال، ناشر الفقاهه، (۱۴۲۲ق).
۴۵. قزوینی، محمد کاظم، الامام الجواد من المهد الی اللحد، قم: ناشر موسسه الرساله، (۱۴۱۴ق).
۴۶. —، الامام عسکری علیه السلام من المهد الی اللحد، قم: ناشر مکتبه بصیرتی، (۱۴۱۳).
۴۷. قمی، عباس، تحفه الأحباب فی نوادر آثار اصحاب، تهران: ناشر الاسلامیه، (۱۳۶۹ق).
۴۸. کلینی، ابی جعفر بن یعقوب بن اسحاق، الاصول الکافی، ج ۱، ۲، ۳، ترجمه سید جواد مصطفوی، طهران، انتشارات مسجد، (۱۳۴۴).
۴۹. —، الکافی، محقق، غفاری علی اکبر و آخوندی محمد، ج ۱، تهران: دارالکتب الاسلامیه، (۱۴۰۷).
۵۰. مطهری، مرتضی، خدمات متقابل ایران و اسلام، تهران: انتشارات صدرا، (۱۳۷۰).
۵۱. نجاشی، احمد بن علی، رجال، قم: ناشر الاسلامی، (۱۴۱۸ق).